

Kovách Imre, Megyesi Boldizsár¹

A vidék harminc éve

A magyar vidék alakulása az erőforrások, a társadalmi tőke és fejlesztéspolitikai változásainak tükrében

Kivonat

A tanulmány összefoglalja a magyar vidék átalakulását a rendszerváltozás utáni időszakban. Az írás első fele a vidék demográfiai változásait elemzi, a második rész pedig a vidék gazdaságának, ezenbelül is a földbirtokviszonyok alakulásának a változásait és a fejlesztéspolitika hatását tárgyalja, és rövid áttekintést ad a társadalmi tőke vidéki jellemzőiről.

A kilencvenes években csökkent a vidéken élők száma, de a vidéki lakosság aránya még mindig magasabb, mint az európai fejlődéscentrumokban. A földbirtokviszonyok azonban alapvetően megváltoztak: a kilencvenes években a térszerek átalakultak, megszűntek, a kezdeti visszaesést és a tulajdonviszonyok lassú átalakulását követően a 2004-es európai uniós csatlakozással felgyorsult a földbirtokviszonyok és a mezőgazdaság konszolidációja. 2010 után pedig lezajlott a vidéki társadalom konszolidációja is, bár ennek mikéntjét sok jogos kritika érheti. Írásunkban ezt a folyamatot mutatjuk be.

Kulcsszavak: vidékátalakulás, vidéki társadalom, kisüzemi termelés, nagyüzemi gazdálkodás, földhasználat változásai

Abstract. Thirty Years of the Countryside: How the Changes of Resources, Social Capital and Development Policy Re-shaped Hungarian Countryside

The paper summarises the restructuring of the Hungarian countryside after the changes of the regime. The paper analyses the changes in the structure of rural societies by examining demographic processes on the one hand and economic changes on the other hand. And as a part of it the changes of land ownership, land use and development policy is discussed.

Demographic processes started by the changes of the regime, continued in the nineties, but the land use and land ownership patterns profoundly changed. In the nineties most of the socialist type cooperatives went bankrupt or were privatised. After the recession of the agriculture a slow recovery started which was followed by faster consolidation of land ownership, land use and of the whole agriculture in 2004. After 2010 the consolidation of the agriculture and the rural areas reached an equilibrium, although it can be criticized as something far from the optimal. Our paper presents the processes which lead to the present.

Keywords: rural restructuring, rural society, small scale agriculture, large scale agriculture, land use change

1 KovÁCH Imre, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Debreceni Egyetem; MEGYESI Boldizsár, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet. A kutatás során Megyesi Boldizsár Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíjban részesült, a tanulmány a 116219 sz. OTKA-kutatás eredményein is alapul.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kovách, Imre; Megyesi, Boldizsár (2018). A vidék harminc éve. A magyar vidék alakulása az erőforrások, a társadalmi tőke és fejlesztéspolitikai változásainak tükrében. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 83–104. <https://doi.org/10.17177/77171.209>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

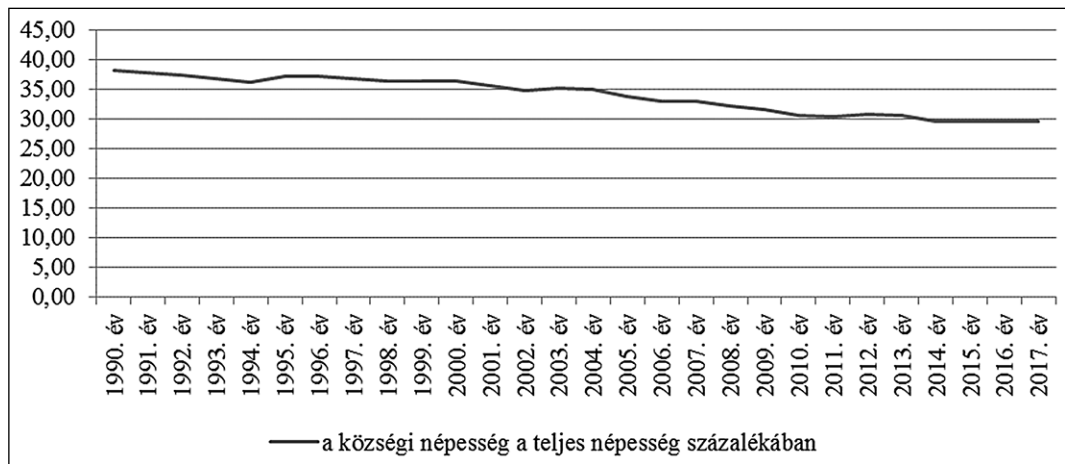
A „vidék”, a „vidéki társadalom” a nemzetközi és a magyar nyelvű szakirodalomban sem egyértelműen és konszenzussal meghatározott fogalmak (Kovách, 2012). A fogalom meghatározás nehézségei közül itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a „vidéki” hosszú ideig szorosan kapcsolódott az erőteljesebb mezőgazdasági foglalkoztatottsághoz, ami azonban sosem volt kizárólag a falvak sajátossága. A magyarországi városfejlődés sajátosságaként a kisebb és a közepes városokban is jelentős mezőgazdasági népesség élt még a 20. században is, aminek a társadalomszerkezeti és mentalitástörténeti következményei máig hatóak. A földhasználat és a mezőgazdaság-szerkezet teljes átalakulása ugyanakkor a falvakban is tizenöt százalék alá csökkentette az agráriumban teljes időben foglalkoztatottak arányát, ezért nemhogy a kisebb városokban élők, de a falusiak számára sem az agrárium elsősorban a megélhetés forrása. A vidékfogalom meghatározását tovább nehezíti, hogy közel négyszázezer gazdaságban folytatnak elsősorban saját fogyasztásra termelést, és további körülbelül 1,1 millió háztartás termel olyan mennyiségben élelmiszert, amelynek a nagysága nem éri el a statisztikai üzemméretet. A másfél millió saját fogyasztásra élelmiszert előállító háztartás jelentős része városokban található. Jelentős a vidéken második otthon vagy nagyobb kertet, kertes házat fenntartó és termőföld-tulajdonos városiak száma, ami csak egyetlen jele a hagyományos vidéki, városi ismérvek összekeveredésének. Már az ezredfordulón is kimutatható volt, hogy a vidék imázsa és a vidék megjelenése a közbeszédben és a politikai diskurzusokban egyre összetettebbé és ellentmondásosabbá vált (Kovách 2014). A szegénység, elmaradottság, a politikai manipulálhatóság és a hatalmi alávetettség és függés, másrészt az eredetiség, a tiszta forrás, a városi fogyasztók idillvíziói ellentétes vidékfel-fogások eredményei és kifejezői (Csurgó, 2014, 2013, 2007; Megyesi, 2007a).

A vidékfogalmak és vidékimázsok sokasodása annak is a következménye, hogy a vidéki települések fejlődése és szerveződése egyre inkább függ a külső forrásoktól, a fejlesztési projektektől és támogatásoktól, a városi fogyasztói igényektől, a társadalmi tőkefajta extralokális meghatározóitól (Cloke, 1997; Marsden, 2006a). Tanulmányunk a vidéki társadalom erőforrásait, a földtulajdon és földhasználat-szerkezet, a fejlesztési projektek és a társadalmi tőkék három évtizedes változásait tekinti át. Amellett érvelünk, hogy a vidék átalakulása megtörtént, a rendszer-változást és az európai uniós csatlakozást követően kialakult agrárszerkezet és fejlesztéspolitikai rendszer biztosítja a jelenlegi állapotok fennmaradását. Írásunkban az ehhez vezető utat kívánjuk bemutatni.

VIDÉKI NÉPESSÉG – VÁROSI NÉPESSÉG

A vidékdefiníció említett nehézségei miatt meglehetősen nehéz feladat a vidéki népesség számának a megadása. A társadalomstatistika nem használ vidékfogalmat. A „község” kategória jelenti a tulajdonképpeni falvakat. Ez a megoldás több szempontból is bírálható, de mivel a legtöbb esetben a települések közigazgatási besorolása szerint közlik az alapvető statisztikai adatokat, az elemzésnek alkalmazkodnia kell ehhez a gyakorlathoz. Kiegészítő elemzések segítségével lehet a vidéki népesség nagyságára vonatkozó más megfontolásokat bemutatni.

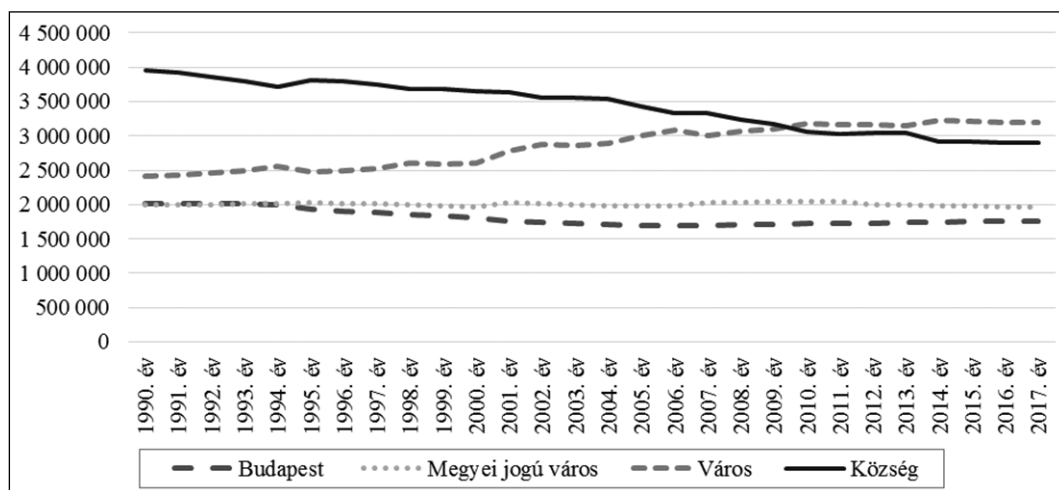
Ha csupán a falvak lakosságának a változását követjük (1. ábra), akkor egyrészt mintegy hétszáznegyvenezer fős csökkenés a közel három évtized mérlege. Másrészt a falusi lakosság még így is közel harminc százalékát teszi ki az ország népességének. A magyar (és kelet-közép-európai) településfejlődés egyik sajátossága, a rurális népességnek a régi uniós államokhoz hasonlított sokkal nagyobb aránya, változatlan az ezredfordulót követően is. A falusi lakosság számának és arányának a csökkenése látszólag ellentmond mindennek. Az ország teljes népessége is közel 700 000 fővel csökkent 1990 és 2017 között, de a községek lakosságának az aránya is 38%-ról 29%-ra esett vissza a teljes népességen belül.

1. ábra. A községek lakosságának az aránya a teljes népességen belül százalékban

Forrás: Gerse és Szilágyi (2015) alapján

A Budapesten, a megyei jogú városokban és a falvakban élők száma is csökkent 1990 és 2017 között. A nem megyei jogú városok lakosságának a száma növekedett egyedül, aminek a legfontosabb forrása a várossá nyilvánítások hatása miatt inkább közigazgatási, mint demográfiai jellegű. A legnagyobb létszámcsökkenés a kistelepüléseket sújtotta.

2. ábra. A települések lakosságának száma (fő)

Forrás: Gerse és Szilágyi (2015) alapján

A falusi népesség csökkenésének a valós okait az elemzők a munkalehetőségek szűkülésében, a mezőgazdaság munkaerőigényének a radikális változásában, a közlekedési lehetőségek elégtelenségében és egy sor kedvezőtlen demográfia tendenciában látják (Bálint és Gödri, 2015; Dövényi, 2009). Mindezekhez még egy további szempontot adhatunk: 1990-et követően 2014-ig száznyolcvan települést nyilvánítottak várossá (1. táblázat). A községi lakosság számarányának a változását értékelve ezt a ténytet sem lehet elfelejtteni.

1. táblázat. A települések számának a változása 1990–2014 között

év	a városok száma	a községek száma	a települések száma
1990	166	2904	3070
2000	222	2824	3046
2010	328	2827	3152
2014	346	2809	3155

Forrás: Gerse és Szilágyi (2015) alapján

Az új városok jelentős részének rurális jellege aligha szűnt meg a közigazgatási státusz változásával. A legkisebb városok lakosságának a száma alapján is joggal következtethetünk erős vidékies jellegükre (2. táblázat). 2012-ben például 7 város lakossága kétezer fő alatt volt, 24 városkában két- és háromezren éltek, a három- és ötezer fő közötti városok száma 64 volt. Az ötezer alatti városokban 332 421 fő élt, amely a községek létszámvesztésének valamivel több, mint a felét teszi ki. A kisvárosok és a középvárosok népessége jelentős halmazának a fejlettebb falvak lakosságához hasonlóak az életkörülményei és életmódja. Összegzésként megerősíthetjük

a vidéktudományok korábbi állítását, amely szerint közelebb áll a valósághoz, ha a magyar lakosság legalább felét tekintjük rurális életkörülményekkel jellemezhetőnek.

2. táblázat: *A városok és a városi népesség száma 2012-ben*

a népesség számának kategóriái	a városok száma	a népesség száma
2000 fő alatt	7	10 893
2000–3000 fő között	24	63 249
3000–5000 között	67	258 279
együtt	98	332 421
összes város	345	6 883 491

Forrás: Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2012. január 1. KSH, Budapest (2012)

FÖLDBIRTOK ÉS FÖLDHASZNÁLAT VÁLTOZÁSAI: A MEZŐGAZDASÁG ÉS FÖLDTULAJDON-ALAKULÁS

A földtulajdonnak és a földhasználat szerkezetének a koncentrációja, valamint a mezőgazdasági munkavállalás lehetőségeinek a gyors csökkenését tarthatjuk a vidéki lakosság erőforrásait érintő legnagyobb átalakulásnak. Az országgyűlés a földkérdéskörrel és a szövetkezetek átalakításáról már a kilencvenes évek elején törvényt alkotott. A földterületek visszaszolgáltatása 1992 közepén kezdődött, és kétféle technikával valósult meg. A termelőszövetkezetek által használt 5 millió hektárból 1,9 millió hektárt különítettek el a kárpótlás céljából. A korábbi földtulajdon értéke szerint kárpótlási jegy járt. 200 000 forint értékig minden tulajdonos kárpótlási jegyet kapott a korábbi földtulajdona után. 200 000 forint fölött degresszív módon, egyre csökkenő mértékben illetve kárpótlási jegy az egykori tulajdonosokat, tízmillió forint értékhatár felett pedig nem járt kárpótlás. A földtulajdon nélkül a szövetkezetekbe lépő tagok is kaptak kárpótlási jegyet. A kárpótlásra elkülönített földek tulajdonjogát árveréseken lehetett megszerezni kárpótlási jegyekért, vagy kisebb mértékben készpénzt használva fizetőeszközként. A termőföld háromnegyedét privatizálták, és másfél millióan váltak földtulajdonossá. A kárpótlással megszerzett földek átlagos nagysága 4,4 hektár volt (Burgerné Gimes, 1996) és a földkérdéskörrel pontosan kifejezi, hogy a földtulajdonhoz jutók kétharmada volt nyugdíjas vagy nem mezőgazdasági foglalkozású. A szövetkezetek használatában levő gépek, állatok, ingatlanok értékét részvagyonjegy formájában nevesítették, de tényleges privatizációjukat a szövetkezeti közgyűlések engedélyéhez kötötték. A szövetkezeti tulajdon teljes értéke 260 milliárd forint volt, ami a nemzeti vagyon 15%-át jelentette. A részvagyonjegy értékét szövetkezetenként eltérően állapították meg: bizonyos esetekben az eredetileg behozott vagyon, másutt az ott töltött munka aktív időtartama vagy a képzettség és a munkahelyi pozíció volt a legfontosabb szempont. A szövetkezetek aktív tagjai a szövetkezeti tulajdon 40%-ának megfelelő részvagyonjegyet kaptak, a nyugdíjasok 40%-át, a külső tulajdonosok pedig 20%-át. A szövetkezetek átalakításáról szóló törvény szerint a vagyonjegyarányokat 1992 áprilisáig kellett meghatározni, és a

tagsági jogviszony megszűnését, valamint a gépek, állatok, ingatlanok kiviteli szándékát 1992 végétől az év végéig kellett bejelenteni. A szövetkezeti tulajdon tíz százalékát privatizálták az év végére. 1993. január 1. után nem volt lehetőség a tulajdon értékének megfelelő gépek állatok kivételére, de a szövetkezeteket kötelezték a részvagyonjegy értékének a kifizetésére, csak annak határidejét nem határozták meg. A szövetkezetek korábbi kötelezettsége tagjaik alkalmazására is 1993-ban szűnt meg, és fél éven belül 300 000 ember hagyta el a szövetkezeteket a recesszió miatt. 1996-ra szinte minden szántóterület magánkézben volt, de a magántermelők vagy szervezetek a földterületek 30-35%-át, körülbelül kétmillió hektárt műveltek meg, a többi földterület gazdasági szervezetek kezelésében maradt (Szép és Burgerné Gimes, 2006).

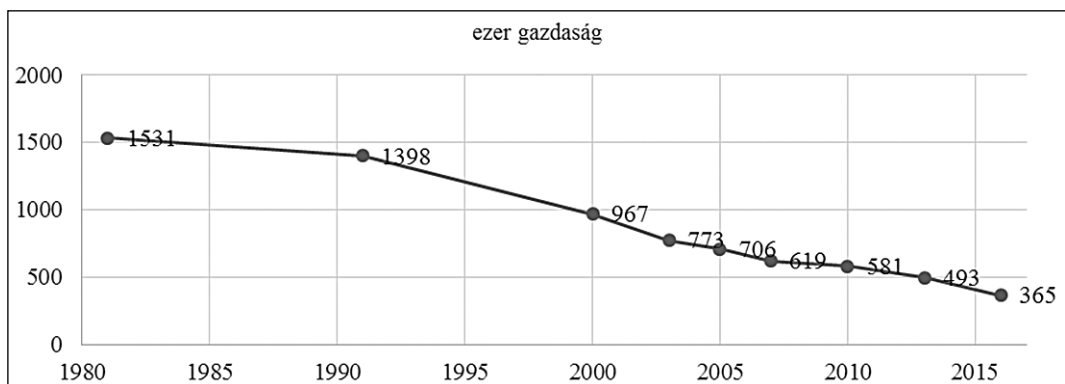
1996-ig másfél millióan váltak földtulajdonossá. A vidéki társadalom jelentős része földtulajdont szerzett, és sok városi háztartás is földhöz jutott. 1994 és 1996 között a kisüzemek által használt földterületek megduplázódtak. A helyreállítással megszerzett földek negyven százalékát bérbe adták, a többit az új tulajdonosok művelték. A kárpótlás során szerzett földek alacsony átlagos nagysága miatt a szövetkezetesítés előtti mezőgazdaság tulajdonosi és termelési szerkezetét nem lehetett helyreállítani (Burgerné Gimes, 1996).

A szervezeti átalakulás eredményeképpen 1996-ban 1933 szövetkezet, 188 betéti társaság, 3654 korlátolt felelősségű társaság és 1,2–1,6 millió részidős vagy teljes munkaidős családi gazdaság működött Magyarországon. Az egyéni gazdálkodás fokozatosan meghatározóvá vált a mezőgazdaságban, bár az ágazatban működő regisztrált egyéni vállalkozók száma 1993 után nem növekedett, (mintegy harmincezer volt, a családi gazdaságok mintegy három-négy százaléka). A 1,2–1,6 millió családi gazdaság többsége részmunkaidőben termelt. A termelőség szövetkezetek száma fokozatosan csökkent ugyan, de a szövetkezeti művelés alatt álló földterület alig változott. A korlátolt felelősségű társaságok, betéti társaságok fokozatosan növekvő földterületet vontak termelésük alá. A kilencvenes években a földtulajdonosi struktúrát 5 hektárnál kisebb gazdaságok jellemezték (kevesebb, mint 5 ha = 44,2%, 5, 1–10 ha = 14,3%, 10, 1–30 ha = 18,9%, 30, 1–50 ha = 7,1%, több, mint 50 ha = 15,5%). Az egyéni gazdaságok által használt földek több mint fele a 10 hektárnál kisebb területen gazdálkodókhoz tartozott. A szántóterületek mintegy 62,5%-át bérlők művelték. Az 50 hektárnál nagyobb gazdaságok művelt földjeinek 23–26%-a volt saját tulajdonú (Harcza és Kovách, 1996).

A mezőgazdaság szerkezetváltása az egész magyar gazdaság és társadalom átalakulási válságával párhuzamosan történt meg, és alapjaiban formálta át a vidéki települések lakóinak életkörülményeit. A mezőgazdasági termelés 1998-ban az 1988-as szint hatvan százalékát érte csak el. 1988-ban a mezőgazdasági szövetkezetekben és állami gazdaságokban foglalkoztatottak száma 1 028 000 fő volt, ami 1996-ra 326 000-re, az 1988-as szint 31,8%-ára csökkent. A vidéki munkanélküliség jóval magasabbá vált, mint a városi, a munkanélküliség a mezőgazdasági alkalmazottak csökkenése és az ipari munkanélküliség következtében a vidéki, az ingázó és a szakképzetlen munkaerő körében átlagon felüli lett. A kilencvenes évek fejleményei a vidéki települések társadalmát drámai erővel és sebességgel alakították át. Az egyik következmény a nagyarányú vidéki szegénység új formáinak a megjelenése volt. 1993 után a vidékiek tömegei veszítették el munkájukat, a korábbi tulajdonuk feletti rendelkezésüket és annak lehetőségét, hogy a hagyományos „háztáji” gazdálkodás révén a téveszek segítségével bekapcsolódjanak a termelési láncba. A szegénység kialakulásával foglalkozó szakértők innen eredeztetik a vidéki szegényvezetek kialakulását (Ladányi és Szelényi 2004; Virág 2010).

A kilencvenes évek második felében a magyar mezőgazdaság nem mozdult ki az átalakulási válság időszakából. Az 1988. évi 100-as szinthez képest a bruttó mezőgazdasági termelés 1991-re kilencven százalékra, 1991-re 84%-ra, 1992-re 66%-ra, 1996-ra pedig hatvan százalékra csökkent. 1993 volt a „fekete év”: a mezőgazdaság a rendszerváltást megelőző időszak alig több mint felét tudta csak megtermelni. Míg az infláció 20-30% körül volt, az élelmiszerárak csak 10-20%-kal emelkedtek. A mezőgazdasági termelők csökkentették beruházásaikat. A gépek vásárlása az 1985-ös szint huszonöt százalékára csökkent, és – a válság legjelentősebb mutatójaként – a szántóföldek tíz százaléka 1992-ben és 1993-ban is műveletlen maradt. A mezőgazdasági foglalkoztatottság visszaesése a munkaerőpiac egyik legnagyobb változása volt. Az 1988-as 1,08 milliő agrárfoglalkoztatottból csak mintegy 325 ezer maradt 1997-re.

A kilencvenes évek második felétől kezdődött a földhasználat és a mezőgazdasági termelés gyors koncentrációja. Az ezredforduló után folyamatosan nőtt az agrártársaságok és a nagyobb családi gazdaságok aránya a mezőgazdasági termelésben. Új agrárstruktúra alakult ki, amelyben a közös vállalatok és az áruterelő családi gazdaságok száma nőtt, és a kistermelő és a részidős gazdaságok száma csökkent. Míg 2000-ben még 966 ezer működő családi gazdaság volt, tíz évvel később 575 ezer, 2016-ban csak 365 ezer (3. táblázat és 3. ábra).

3. ábra. A mezőgazdasági üzemek számának csökkenése 1985–2016 között (ezer darab)

Forrás: https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2016_tablak2

A 21. század első évtizedének közepén csak a 100 hektárnál nagyobb gazdaságok voltak nyereségesek, az 50–100 hektár közötti gazdaságok nyeresége nulla körül volt, és a sokkal kisebb gazdaságok (kevesebb mint 50 hektár) nem tudtak nyereséget elérni. A mezőgazdaság szerkezete eltolódott a kisebb gazdaságok dominanciájából, a nagyobb gazdaságok diverzifikációja felé. A 100 hektárnál nagyobb, szakosodott gazdaságok és részmunkaidős gazdaságok a mezőgazdasági üzemek fő típusai. A földterületek privatizációja, majd a földhasználat és a me-

2 (Gazdaságszerkezeti összeírás, 2013 (végleges adatok), 2013) KSH, *Agrárcenzusok – Agrárium, 2016 Gazdaságszerkezeti összeírás.*

zőgazdasági termelés gyors koncentrációja gyors egymásutánban alakították át az agrártermelés feltételeit, de a mezőgazdasági ágazat kettős, árutermelő és önellátásra termelő jellege túlélte a tulajdoni és termelési szerkezetváltást. 2005-ben a döntően önellátású gazdálkodók száma hasonló volt a teljes és részmunkaidős családi gazdálkodókhoz. 2000 és 2010 között a magánvállalkozások száma negyven százalékkal csökkent. 400 000 kisebb családi gazdaság kikerült az üzemméret alatti termelés miatt a mezőgazdasági cenzusból, vagy a befejezték a gazdálkodást, de az önellátó és félig önellátó gazdaságok aránya 2010-ben is hatvan százalék volt (Anon 2010). 2010-ben a magángazdaságok és a mezőgazdasági vállalkozások 85%-a kevesebb, mint 5 hektárt használ. 567 000 gazdaság és 1,1 millió nem mezőgazdasági termelő család, a magyar háztartások összesen negyven százaléka termelt élelmet. Az egyéni gazdaságok hatvan százaléka termelt önellátásra is élelmiszert.

Az új agrárstruktúra kialakulása néhány évvel azelőtt történt, hogy Magyarország 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz. 2000 és 2003 között 200 000 kisebb gazdaság eltűnt. Az EU-tagság és az uniós agrárpolitika és támogató rendszer bevezetése nem változtatta meg a gazdaságok számának és szerkezetátalakításának tendenciáját. Például 2005 és 2007 között 90 000 családi gazdaság hagyott fel a mezőgazdasági termeléssel.

A termelési szerkezet átalakítása még inkább radikális volt, mint a családi gazdaságok számának a csökkenése. A szakosítási folyamat intenzívebbé vált: a gabona- és kukoricatermesztő gazdaságok száma 30%-kal nőtt, míg a vegyes (állattartás és növénytermesztés) gazdaságok egyharmaddal csökkentek. A magyar mezőgazdaság elsősorban intenzív, magas szinten korszerűsített termény- és kukoricatermelővé vált, ami strukturális, piaci és környezeti kockázatok forrása lehet. A gazdaságok földhasználata intenzívebb irányváltást jelentett a kettős struktúra (nagy áru- és önellátásra termelő gazdálkodás) és a polarizáció irányában. A mezőgazdasági üzemek legfeljebb két százaléka használta a szántóterület 65,5%-át. 2010-ben az 50 hektár feletti családi gazdaság használta az egyéni gazdaságok földterületének az ötven százalékát. A családi gazdaságok közel kétharmada kevesebb, mint egy hektáron termelt.

A földhasználat és a mezőgazdasági termelés koncentrációja, az EU-agrárpolitika bevezetése és a támogatási rendszer konszolidációja párhuzamosan zajlott a nagyobb árutermelő gazdaságok stabilizálásával, amelyet az EU-támogatások nagymértékben elősegítettek. A termelés koncentrációja az első uniós évek után sem változott, és az árutermelő gazdaságok 30–50%-a növelte a termelést. 10–15 ezer gazdaság (12 000 családi gazdaság és 3000 közös vállalat) dominálja a magyar agrárszektor, és ez a koncentráció erősebbé vált, amikor a földpiac liberalizálódott (Kovács 2007).

2010 után lényegében stabilizálódott a földhasználat-szerkezet koncentráltsága, amelyen az utolsó 380 ezer hektár állami tulajdonú termőföld eladása sem változtatott (Kovács 2016). 2016-ban a gazdaságok kevesebb, mint öt százaléka, tizenhatezer agrárüzem használta a mezőgazdasági terület háromnegyedét. Mindössze ezerháromszáz gazdaság (az összes 0,3%-a) művelésében volt 1 458 240 hektár, az összes mezőgazdasági terület 31,2%-a (Kovács, 2016).

A mezőgazdasági foglalkoztatás az 1988-as közel egymillióról 2010-re kevesebb, mint 200 000-re csökkent, és csak 40 000 gazdálkodó volt kevesebb, mint 40 éves. A magyar mezőgazdaság vegyes gazdálkodási struktúrában működik (részmunkaidős, önellátó gazdaságok, áruházak családi gazdaságai és vegyesvállalatok, agrárvállalkozások). A posztkommunista átalakulási válság a kilencvenes évek második felében lelassult, a nagygazdaságok az ezredfordulót követő-

en hatékony beruházásokat és dinamikus technikai korszerűsítést valósítottak meg. A gazdálkodók új együttműködési módokat találhatnak és fejleszthetnek ki a termelés, az értékesítés és a marketing terén (Kelemen és Megyesi, 2007; Tisenkopfs et al., 2011).

AZ AGRÁRÉRINTETTSÉG ÉS A MEZŐGAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG VÁLTOZÁSAI³

A hetvenes években még a magyar társadalom 45%-a dolgozott az agrárszektorban, a nyolcvanas években is 20-25% volt a mezőgazdasági népesség aránya, akiket jobbra az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek alkalmaztak, a népességnek pedig bő kétharmada végzett házi körüli termelést, így biztosítva a saját élelmiszer-fogyasztási szükségletét. A KSH adatai alapján előre jelezhető volt, hogy a mezőgazdasághoz való viszony alapvetően átalakult a kilencvenes éveket követően: a mezőgazdasági népesség aránya csökkent, a mezőgazdasági üzemek száma is csökkent, amint ezt a 3. ábra is mutatja.

A saját célra termelők arányának alakulásáról nincs pontos adatunk, de feltehetően az is csökkent. Az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban c., a 2015. évben egy NKFIH-kutatás keretében készült kérdőíves adatfelvétel szerint a magyar lakosság különböző mezőgazdasághoz kapcsolódó tevékenységekben az alábbiak szerint vett részt:

3. táblázat. *A lakosság mezőgazdasági tevékenységben való részvétele 2005, 2015*

Mezőgazdasági érintettség	2005 (%) N=1000	2015 (%) N=3553
Saját fogyasztásra termel	36,6	33,4
Árut (is) termel	9,7	2,9
Nincs mezőgazdasági tevékenysége	53,7	63,8
Árutermelő: gyümölcs, zöldség	2,5	2,2
Saját fogyasztásra termelő: gyümölcs, zöldség	15,4	17,3
Árutermelő: állattartás	0,3	0,7
Saját fogyasztásra termelő állattartó	2,9	1,5
Árutermelő: vegyes gazdaság	4,4	0,6
Saját fogyasztásra termelő: vegyes gazdaság	19,3	14,9
1 hektár alatt	10,8	11,7
1 hektár felett	10,2	4,0
Szülők, nagyszülők mezőgazdasági tevékenységet végeztek	39,2	33,6
Mezőgazdasági végzettséggel rendelkezik	6,7	2,9

Forrás: Vidékiek és városiak c. OTKA-kutatás, Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban, 2015 (OTKA 108836)

3 A magyar társadalom mezőgazdasághoz kapcsolódását az agrárérintettség változásával mértük, valamint a saját célra való élelmiszer-termelés meglétével. Az elemzéshez használt adatok két nagymintás kutatásból származnak 2005-ből és 2015-ből, sajnos korábbi hasonló adatokkal nem rendelkezünk.

Az adatokból kiolvasható, hogy a magyar családok 33,6%-a olyan családból származik, amelyben a szülők, nagyszülők végeztek mezőgazdasági tevékenységet, tehát találkoztak mezőgazdasági hagyománnyal, ez kismértékű csökkenés 2005-höz képest, ekkor még a lakosság majd 40%-a számolt be arról, hogy valamelyik szülője vagy nagyszülője mezőgazdasági tevékenységet végzett. Nagymértékben csökkent a legalább egy hektár földdel rendelkezők aránya: a korábbi 10,2%-ról 4%-ra, ugyanígy a mezőgazdasági végzettséggel rendelkezők aránya is csökkent a korábbi 6,7%-ról 2,9%-ra.

A mezőgazdasági termeléssel foglalkozók aránya is megváltozott: 10 százalékponttal nőtt azoknak az aránya, akik egyáltalán nem foglalkoznak mezőgazdasággal. Jelentősen csökkent azoknak az aránya, akik áruterrelő gazdaságot működtetnek; 9,7%-ról 2,9%-ra, és kismértékben csökkent azoknak az aránya, akik saját fogyasztásra termelnek (2,2%-kal). Ezek az adatok egybevágóak más kutatásaink eredményeivel is (Megyesi 2019): az látható az adatokból, hogy a saját célra történő állattartás visszaszorul, a korábbi vegyes gazdaságok már csak növénytermesztéssel foglalkoznak.

A korábbi vizsgálatainkban is elemeztük a lakosság agrárérinthettségét, öt típust elkülönítve: erősen agrárérinthettnek azokat tekintettük, akik a mezőgazdaságban dolgoznak alkalmazottként vagy vállalkozóként, innen mentek nyugdíjba, ilyen jellegű végzettségük van, jelentős (1 hektár feletti) földbirtokkal rendelkeznek, illetve legalább részben piacra termelnek. Gyengén agrárérinthettek közé soroltuk azokat, akik kicsi (egy hektár alatti földbirtokkal) rendelkeznek, és csak saját célra termelnek, a szüleik révén agrárérinthettek, és a nem agrárérinthettek neve talán önmagáért beszél (Kelemen és Kovách, 2007).

4. táblázat. *A magyar lakosság agrárérinthettsége (%)*

Agrárérinthettség	2005 (872)	2015 (3553)
Erősen agrárérinthett	21,5	11,9
Gyengén agrárérinthett	30,4	46,0
Csak a szülei, nagyszülei révén agrárérinthettek	9,7	8,8
Nem agrárérinthett	38,5	33,3
Összesen	100	100

Forrás: Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban, 2015 (OTKA 108836)

A fenti táblázatban azt láthatjuk, hogy csupán a társadalom 33,3%-a az, amelyik semmilyen módon nem kapcsolódik a mezőgazdasághoz, a válaszadóink egy része közvetlenül (erősen agrárérinthett (11,8%)) vagy közvetve (gyengén, rejtetten vagy szülei révén agrárérinthett) kapcsolódik a mezőgazdasághoz (54,8%). A 2005. évi felvétel adataival összehasonlítva azt látjuk, hogy az erősen agrárérinthettek aránya csökkent majdnem 10 százalékponttal, a gyengén agrárérinthettek aránya pedig növekedett 15,6 százalékponttal 2005 és 2015 között. Az előző táblázat adatai alapján megállapítható, hogy jelentős csoportok hagytak fel az áruterreléssel, és váltak meg a földbirtokaiktól, de ez nem jelenti azt, hogy teljesen elszakadtak volna a mezőgazdaságtól: még mindig rendelkeznek valamekkora földterülettel, és termelnek, jobbra zöltségféléket, saját és

családi fogyasztásra. Azonban még a mezőgazdasági termeléssel teljes mértékben szakító 10% sem teljesen szakadt el a mezőgazdasági tevékenységektől, lazábban, de kapcsolódik ahhoz, ezt mutatja, hogy az agrárérintettek aránya csupán 5,2 százalékponttal csökkent.

Nem meglepő, hogy a vidéki területeken élőket inkább jellemzi a mezőgazdasághoz kötődés, de különösen a vidéki városokban és a megyeszékhelyeken is foglalkoznak mezőgazdasági tevékenységgel.

5. táblázat. Az agrárérintettek megoszlása város-vidék megoszlásban (%)

Település-típus	Erősen agrár-érintett	Gyengén agrárérintett	Rejtett agrár-érintett	Nem agrár-érintett	Csak a szülei, nagyszülei révén agrárérintettek	Összesen (N)	Összesen (%)
Budapest	1,3	1,9	12,9	73,8	10,2	644	100
megyeszékhely	6,6	18,8	17,9	43,9	12,8	709	100
város	11,9	27,9	24,8	27,8	7,6	1136	100
község	21,5	50,1	13,5	12,8	2,8	1064	100

Forrás: Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban, 2015 (OTKA 108836)

Az agrárérintettség csökkenésére és a lakosság mezőgazdasági tevékenységének gyors visszaszorulására a fejlesztéspolitikai döntések nem reagáltak.

A VIDÉKFEJLESZTÉS ÉS TÁRSADALMI TŐKE: VITATOTT EREDMÉNYEK ÉS VÁLTOZÉKONY HÁLÓZATOK

Írásunk következő részében a vidékfejlesztés elmúlt másfél évtizedének változásait mutatjuk be. Ahogy korábbi tanulmányainkban, úgy ebben is vidékfejlesztésnek tekintünk minden az adott, vidéki jellegű térben megvalósuló fejlesztést, azaz nemcsak a szűken vett agrár- és vidékfejlesztési programokat, hanem a különböző egyéb, társadalmi, humán, környezetvédelmi, gazdaság-, regionális- vagy településfejlesztési programokat is. Írásunkban bemutatjuk, hogy bár makroszinten 2004–2011 között és azt követően is a piaci szereplők befektetései határozták meg egy adott régió gazdasági teljesítményét, illetve, hogy a fejlesztéspolitika nem képes a demográfiai, társadalmi folyamatokat ellensúlyozni, azonban mikroszinten fenntartható eredményeket lehet elérni helyi hálózatokra, együttműködésekre építő átgondolt tervezéssel.

A fejlesztéspolitika intézményesülése már a kilencvenes években elkezdődött, az előcsatlakozási tárgyalásokkal párhuzamosan (Csire, 2005; Nemes, 2000), és folyamatos változás jellemezte a csatlakozásig és azt követően is. Több szerző is kísérletet tett ezeknek a változásoknak az elemzésére és bemutatására Magyarországon is (Csurgó&Kovács, 2013; Kengyel, 2008; Kovács&Kristóf, 2009). A fejlesztéspolitika alakulása nem volt független az Európai Unióhoz való csatlakozástól és annak változásaitól (Buller 2000; Marsden 2006; Murdoch 2006; Sjöblom 2006). A fejlesztéspolitika európai uniós politikákkal történő harmonizációja hatására csökkent

a nemzeti kormányok befolyása a megvalósuló fejlesztésekre, ami konfliktusokat szült a különböző igazgatási szintek között. Az EU-intézmények finanszírozzák és ellenőrzik a fejlesztési célok elérését, a nemzeti kormányok feladata, hogy biztosítsák a megfelelő intézményrendszert, míg a régiók, megyék és községek feladata a tervezés- és a projektmenedzsment, így az európai uniós integráció erősíti Európa regionális átalakulását (Dreier, 1994; Keating, 1998; Larsson et al., 1999). Az integrációhoz és regionális struktúrák erősödéséhez további tényezők is hozzájárulnak: a helyi közösségek erőforrásai egyre csökkennek, ugyanakkor a helyiek egyre több, jó minőségű és helyben is elérhető szolgáltatást várnak el, Az önkormányzatoknak pedig egyre több feladatot kell ellátniuk. Mindennek eredményeként a hatalmi viszonyoktól, érdekektől függően a helyi szereplők között különböző hálózatok jöhetnek létre (Buller, 2000; Marsden, 2006b; Pálné Kovács, 2008).

Murdoch (2000) cikkében arra mutat rá, hogy a fejlesztéseket is meghatározó politikai és gazdasági hálózatok szövik át a vidéki teret. Az elmúlt évtizedben megváltozott ezért a különböző fejlesztési intézmények szerepe (Pálné, 2008, Csité 2005). A vidékszociológiai szakirodalomban az elmúlt tíz évben vált kutatási kérdéssé az átalakult intézményrendszer egy sajátos csoportjának, a projektosztálynak szerepe, illetve ezzel szoros összefüggésben az ideiglenes intézmények felbukkanásának hatása a vidékfejlesztésre (Kovách és Kučerová, 2006; Sjöblom, 2006). A közvetítő szereplők kapcsolatot hoznak létre a különböző térségek és az intézményrendszer különböző szintjei között, egyfelől forrás- és tudástranszfert biztosítva, másfelől a szolgáltatások összekapcsolódását segítve.

A következőkben azt kívánjuk áttekinteni empirikus elemzések segítségével, hogy a fejlesztéspolitika hogyan befolyásolta az adott térségek helyzetét. Loránd (2009) cikkében elemzi az Európai Unió kohéziós politikáját. Amellett érvel, hogy az egyes régiók közötti egyenlőtlenségek nem csökkentek. A különböző bővítési körök eredményeként csatlakozó Írországot (1973), Görögországot (1981-ben csatlakozott), Spanyolországot és Portugáliát (1986-ban csatlakoztak) összehasonlítva, csak az első volt képes Európa legfejlettebb államaihoz felzárkózni, ugyanakkor a másik három országban is jelentős fejlődés zajlott le; cikkében a siker és a kudarc tényezőit vizsgálja. Érvelése szerint a pénzügyi transzferek fontos elemét jelentik a sikeres fejlesztéspolitikának, de emellett fegyelmezett gazdaságpolitikára, megfelelő forráskoncentrációra, a fizikai infrastruktúrába és az emberi erőforrásokba való beruházás egyensúlyára, valamint hatékony intézményrendszerre van szükség. A cikk nem tér ki arra, hogy a fenti elemek milyen módon és milyen mértékben járultak hozzá Írország addigi sikeres fejlődéséhez, illetve a három másik ország részsikereihez.

Balogh (2009) tanulmánya az egyik olyan írás, amely tudományos eszköztárat használva igyekszik elvégezni a fejlesztéspolitika valamilyen jellegű értékelését, tanulmányában a szerző az úgynevezett kiemelt projektek területi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatását vizsgálja. Érvelése szerint ezek a beavatkozások nem segítik a területi egyenlőtlenségek csökkenését (Balogh 2009); jogosan vethető fel, hogy alkalmas a kiemelt projektek elemzése a területi egyenlőtlenségek csökkenésének a vizsgálatára. A tanulmány 1031 kiemelt projektet elemezve állapítja meg a területi egyenlőtlenségek, a földrajzi elhelyezkedés, a támogatási összeg, a megyei közgyűlések összetétele és a kiemelt projekt támogatása közötti összefüggéseket. A szerző úgy találta, hogy az országos projektek esetében a legvalószínűbb a támogatás, a hátrányos helyzetű kistérségeket magukban foglaló megyékben alacsonyabb a támogató kormánydöntés esélye, a megyei köz-

gyűlés összetételének hatását pedig nem képes a szerző eldönteni. Érdemes megvizsgálni, hogy régióként hogyan alakul az egy beadott, illetve támogatott projektre eső lakosságszám: ennek alapján azt látjuk, hogy a különböző régiókban sem a pályázási kedv, sem a nyertes pályázatok száma nem egyforma. Ez az eltérés is alapvetően befolyásolhatja a vizsgálat eredményeit.

Lukovics és Loránd (2010) azt vizsgálták cikkükben, hogy a 2004–2006-os időszakban a 168 járásban az I. NFT forrásai „a térbeli konvergencia megvalósításához, vagy ezzel ellentétes hatást kiváltva a térbeli divergencia irányába hatottak” (Lukovics–Loránd, 2010: 82). A kistérségek versenyképességét, a Gazdasági Versenyképesség Operatív Programban nyertes projektek számát és a támogatás összegét, illetve a teljes Nemzeti Fejlesztési Tervből (I. NFT) való részesedését hasonlították össze. A versenyképesebb kistérségek a Gazdasági Versenyképesség Operatív Programból nagyobb arányban részesültek, mint az elmaradottabb kistérségek, számos gyenge versenyképességű terület volt sikeres a versenyképességi alapon osztott Gazdasági Versenyképesség Operatív Program-források megszerzésében. Ezt a szerzők kedvezőtlennek találják, mivel így felzárkózásra fordítanak versenyképességi forrásokat (Lukovics–Loránd, 2010: 95). Klaszteranalízis segítségével elemezték, hogy versenyképességi és az I. NFT-beli teljesítmény milyen viszonyban van. Azt találták, hogy a kistérségek kétharmada abban a csoportban van az I. NFT pályázati teljesítmény szerint, amilyen csoportba a versenyképességi helyzetének megfelelően kerülne. Mintegy 33 kistérség került jobb I. NFT-teljesítménycsoportba, 23 pedig rosszabbba, mint azt a versenyképességi helyzet alapján feltételezhetnénk. A szerzők bár elismerik, hogy a teljes I. NFT erősebb kohéziós hatást biztosít, mint a GVOP, de mellett érvelnek, hogy versenyképességi hatás érvényesül a fejlesztési terv egészén, azaz az egyenlőtlenségek csökkenése mérsékelt. A tanulmány második részében bemutatott további szakpolitikai elemzések eredményei megerősítik a fenti állítást (Lukovics–Loránd, 2010: 99).

Akár a tudományos, akár a szakpolitikai elemzésekre hagyatkozunk, azt találjuk, hogy a fejlesztéspolitika nem vagy legalábbis csak korlátozott mértékben volt képes csökkenteni a területi egyenlőtlenségeket (Csité és Németh, 2007; Lukovics és Loránd, 2010, p. 99.). Voszka az állami újraelosztást vizsgálva arra mutat rá, hogy az EU-csatlakozást követően az állami redistribúció szerepe növekedett (Voszka 2006), ugyanakkor annak mértéke a külföldi befektetésekhez viszonyítva csekély (Voszka 2006: 17). Cikkében a szerző bemutatja a különböző redistribúciós eszközöket, valamint az újraelosztás mértékének és módszereinek időbeli változásait. Megkülönbözteti a közvetlenül a vállalkozásoknak juttatott összegeket (támogatások) a kohéziós forrásoktól, majd részletesen elemzi, hogy a különböző operatív programokból mekkora összeg jutott a vállalkozásokhoz. A tanulmány a hazai források változását is megkísérelti számba venni. Ezek jellemzően kedvező kamatozású hitelek, egyedi támogatások, garanciák, amelyek kiterjedtsége azonban a tanulmány szerint nehezen becsülhető. Szemben azokkal a feltételezésekkel, hogy az állam újraelosztó szerepe erősödött az európai uniós csatlakozással, Voszka amellet érvel, hogy az állami redistribúció átláthatóbbá vált, és legfeljebb csekély mértékben növekedett. Cikkének azon állítása, hogy a magánbefektetések a meghatározóak a gazdasági folyamatokban, egybecseng más szerzők állításával (Voszka 2006). Több szerző is amellet érvel, hogy azok a települések, amelyek több magánbefektetőt vonzanak, nagyobb pályázati aktivitást is mutatnak, így az Európai Unió társfinanszírozásában projektekből is nagyobb mértékben részesülnek (Loránd 2009, Institute “Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet. A leszakadó térségekbe irányuló fejlesztési források összevetése a magánszektor beruházásaival. Kutatási jelentés,

Kézirat. p. 107,” 2013). Ehhez hasonlóan a jobb infrastrukturális ellátottságú régiók fejlesztési teljesítménye is magasabb (Németh 2009, Lukovics–Loránd 2010), mint a kedvezőtlenebb régiókban található kistérségeké.

A Budapest Intézet jelentése azt vizsgálta, hogy a különböző források egymáshoz viszonyítva milyen szerepet töltenek be a fenti folyamatokban. Az elemzés három beruházási forrást különít el: a piaci beruházásokat és a közösségi beruházásokat, amelyek a hazai költségvetési és európai uniós fejlesztési forrásokból állnak össze. Az elemzésben a szerzők részletesen összegyűjtötték és vizsgálták a hazai források, az EU-támogatások és magánbefektetések összességét kistérségi szinten, abszolút értékben, és az egy főre vetített térségi forrásokat is.

6. táblázat. *Az egy főre jutó összeg (ezer forintban)*

	Átlag	LHH33	nem HH
NFT	10,93	11,7	24,67
Hazai források	8,11	9,53	12,54
Piaci források 2004–6	90,22	27,04	152
Lakosság száma/aránya (2004)	10 116 742	9,80%	69,10%
ÚMFT/ÚMVP-források	123,03	183,63	404,93
Hazai források 2007 után	1,76	2,17	6
Piaci források 2007 után	211,63	56,02	356
Lakosság száma/aránya (2007)	10 066 158	9,50%	68,30%

Forrás: Budapest Intézet (2013) jelentése, KSH, Tájékoztatási adatbázis⁴ alapján, saját szerkesztés.

Az adatokból két fontos megállapítás olvasható ki: a 33 leghátrányosabb helyzetű (LHH) járásban az egy főre jutó EU-s támogatás 2004–2011 között magasabb volt, mint a hátrányos helyzetű (HH) kistérségekben, azaz a LHH-kistérségekre irányuló fokozott figyelem megmutatkozik a magasabb támogatási összegekben is; ezt a vizsgálatosorozat LHH-kistérségeket értékelő munkacsoportja is kimutatta (Lócsei 2013). A másik megállapítás, hogy bár a HH-kistérségekben a piaci beruházások meghaladták a 33 LHH átlagát, végeredményben az ilyen jellegű beruházások az országos átlag harmadát sem érik el (Budapest Intézet 2012: 40). Míg országos szinten is a piaci beruházások jelentik a legnagyobb beruházásokat a teljes időszakban, ahogy ezt Voszka is kimutatta (Voszka 2006), addig 2007 után az LHH-, illetve a HH-kistérségekbe az EU-s források révén érkezik a legtöbb támogatás. A hazai források szerepe csekély, a 2007-et követő időszakban pedig gyakorlatilag megszűnnek az ilyen jellegű beruházások; ennek különös jelentősége volt bizonyos kistérségekben. A piaci beruházások a megyei jogú városok kistérségeibe áramlanak.

⁴ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd004a.html

Az értékelés megállapítja, hogy bár az EU-s támogatások 2007 után kevésbé nivelláltak, mint előtte (azaz bár nem teljesen lakosságárányosan jutott támogatás a kistérségekbe, a legfejlettebbekhez jutott a források valamivel kevesebb, mint fele (i.m.: 50.)), de alapvetően egyenlően oszlottak el az országon belül. Végső konklúzió, hogy sem a csökkenő hazai, sem a viszonylag jelentős EU-s beruházási források nem képesek ellensúlyozni a piaci forrásoknak köszönhető gazdasági növekedést a legfejlettebb kistérségekben, így az országon belüli területi kohézió nem növekedik (i.m. 56.).

A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség megbízásából végzett kutatássorozat a 2007–2013-as időszak első felének értékelését végezte el, azaz a vizsgálat eredményei a disszertációmban elemzett 2008–2011-es időszakot teljes egészében lefedik. A kutatássorozat számos területet lefedett, és ezeknek a területeknek a szakirodalmi kontextusában keresi a válaszokat a megfogalmazott kutatási kérdésekre. Az elemzések közül dolgozatomban a területi kohézió, valamint az Európai Unióhoz való fölzárkózás alakulását és az országon belüli folyamatok változását elemező részt mutatom be.

Balás az Európai Unió többi országához való felzárkózást, valamint a területi kohéziót vizsgálja, négy dimenziót: a foglalkoztatást, a jövedelmet (kistérségi TGE-t (Térségi Gazdasági Erőt), a beruházásokat és a migrációt középpontba állítva. A továbbiakban idézve a tanulmányt először az EU országaihoz való közeledést, valamint a területi kohéziós folyamatokat mutatjuk be, majd röviden a foglalkoztatásra, TGE-re, valamint a migrációra gyakorolt hatásokat ismertetjük.

Az értékelés szerint az ország egészét felzárkózás jellemezte a vizsgált időszakban, de a konvergencia lassuló, más kelet-közép-európai országokhoz képest pedig lemaradás figyelhető meg (Balás 2013: 33). A jelentés szerzői felhívják arra a figyelmet, hogy a konvergenciahatások NUTS2-es, regionális szinten való elemzése még kedvezőtlenebb képet ad a magyar kohéziós politikáról. A Közép-Magyarországi és az Észak-Alföldi régiót az EU-átlag feletti növekedés jellemzi (egy főre jutó GDP PPS), két régió hasonló mutatója azonban kismértékben csökkent: a Közép-Dunántúli és Nyugat-Dunántúli régióban csökkent a GDP pps (4, illetve 1%-ot), az Észak-Magyarországi, Dél-Dunántúli és Dél-Alföldi régiók pedig uniós átlag alatti növekedést értek el (Balás 2013: 22).

Az előzőekben ismertetett tanulmány (Budapest Intézet 2013) megállapításait figyelembe véve nem meglepő, hogy az országon belüli egyenlőtlenségek 2004 után növekedtek; ezt az Eurostat adatait használva az idézett tanulmány is bemutatja (Balás 2013: 27). Ez általános jelenség a kelet-közép-európai térségben: a fővárost magában foglaló régió mindegyik országban sokkal dinamikusabban fejlődik, mint az ország többi régiója, ami a területi kohézió gyengüléséhez vezet (Balás 2013: 27).

A foglalkoztatásra, a TGE-re, valamint a migrációra gyakorolt hatásokat vizsgálva az értékelés kiemeli, hogy K+F és felsőoktatási támogatások, foglalkoztatás bővítését célzó támogatások a fejlesztés helyszínén kívül a szomszédos térségekben is növelték a foglalkoztatottságot, míg vállalati és kommunális infrastruktúra-fejlesztések ezzel ellentétes hatást okoztak rövid távon. A támogatások, különösen az alacsony foglalkoztatási mutatójú kistérségekben kedvező hatást gyakoroltak (Balás és társai 2013: 138).

A foglalkoztatási hatásokkal szemben a TGE-re csak rövid távon hatottak a támogatások, nem meglepő módon a legnagyobb hatása a foglalkoztatásban lévők képzését célzó támogatá-

soknak volt, valamint a földalapú támogatásoknak, a vállalatok fejlesztési támogatásainak, illetve a kommunális infrastruktúra-fejlesztési támogatásoknak – áll a jelentésben (Balás és társai 2013: 146).

A migrációra gyakorolt hatások elemzése sokkal több bizonytalanságot rejt – írják a szerzők (Balás és társai 2013: 163), azonban az elemzésük szerint a nettó migráció a támogatások hiányában magasabb lett volna a ténylegesen tapasztaltnál.

Az értékelés Balogh állításával ellentétben amellet érvel, hogy a fejlesztések erősítették a területi kohéziót (Balogh 2009) a fenti dimenziókban: a foglalkoztatás, a TGE és a migráció dimenziójában, azaz csökkentek a területi különbségek. Emellett a szerzők felteszik a kérdést, hogy milyen módon lehetne erősíteni a fejlesztések és a fejlesztési igények közötti összhangot, a fejlesztések kedvező hatásait (szinergiáit) (Balás és társai 2013: 175).

Miután bemutattuk a makroszintet röviden, két esettanulmány alapján bemutatjuk a fejlesztéspolitika alakulását mikroszinten; a két eset részletes leírása Megyesi (2014, 2012) cikkében található.

Két dunántúli járásban készített esettanulmány példáján azt mutatjuk be, hogy a helyi fejlesztéspolitika szereplői miként reagálnak a változó külső körülményekre. A kutatás két dunántúli járásban készült 2007 és 2017 között. A dokumentumelemzést követően félig strukturált interjúkat készítettem, ezt részt vevő megfigyeléssel és terepbejárással egészítettem ki, hogy kiküszöböljem a módszer és a hólabda-mintavétel esetleges torzításait (Yin 1994, Kvale 1994, Kovács 2007).

A két járás településszerkezete, valamint gazdasági, társadalmi jellege hasonló, viszont a 2004–2007 közötti időszakban a fejlesztési teljesítményük eltérő volt. A járások természeti és földrajzi adottságai hasonlóak, a Vasvári járás gazdasági környezete valamivel kedvezőbb, mint a Lengyeltóti járásé, de az idegenforgalmi adottságai ez utóbbinak jobbak. A mezőgazdaságot mindkét térségben a nagyüzemi szántóföldi gazdálkodás és a kisebb volumenű, de jelentős gyümölcsstermesztés jelenti. A településszerkezet kismértékben különbözik: a Vasvári járásban számos apró- és törpefalu található, a központi település vezető szerepe egyértelmű. A Lengyeltóti járáson belül versengés alakult ki a város és a nagyobb községek között, viszont számos központi funkciót a szomszédos Fonyód tölt be a térségben.

A két járás fejlesztési teljesítménye között jelentős különbség látható. Bár mindkét esetben az EU-s fejlesztési források képezik a külső pénzügyi befektetések nagy részét, a Vasvári járásban ezzel azonos mértékűek a piaci befektetések is, és a fejlesztési tevékenység egyenletes, abban sok szereplő teljesítménye jelenik meg, a fejlesztésekben sokan részt vesznek, és sok kedvezményezetthez elérnek.

A Lengyeltóti járásban a pályázati aktivitás csak 2007 után, az LHH-programnak⁵ köszönhetően növekedett. Az ekkor bekövetkezett jelentős mértékű növekedés azonban koncentráltan, néhány kedvezményezettnél jelentkezett. Ez jellemző volt a gazdaságfejlesztési és az agrárfejlesztési források elosztására egyaránt.

A Vasvári járásban is az infrastrukturális fejlesztések (szennyvízcsatorna-beruházás), a nagyüzemi agrárfejlesztések jelentették a legnagyobb beruházásokat, ezek mellett számos HEFOP-

5 A leghátrányosabb helyzetű kistérségek felzárkóztatására kidolgozott programok.

és TÁMOP-program is megvalósult, amelyek a LEADER-pályázatokkal együtt sok kedvezményezetthez eljutottak, számos helyi ügyre tudtak reflektálni (ha megoldást nem is feltétlenül nyújtottak). A Lengyeltóti járásban 2007 után a gazdaságfejlesztési célú programok valósultak meg, az egyetlen jelentősebb humán erőforrás-program az iskolafejlesztéshez kapcsolódott; itt a helyben élőket kevésbé sikerült bevonni a fejlesztési tevékenységbe.

A Vasvári kistérség fejlesztéseiben érintett szereplőket tenni akarás jellemzi, közöttük élénk és megbízható kapcsolatok alakultak ki. Ennek köszönhető, hogy a szereplők között gyakori a párbeszéd. Az ilyen körülmények között szerveződő projektekben sokféle szereplő sokféle tudása jelenik meg, így ezek a projektek ideiglenes tudásszervezetekké váltak (Sjöblom és Godenhjelm, 2009). Ezzel szemben a Lengyeltóti járásban, ahol az összetartó társadalmi tőke mértéke csekély, a helyi szereplők között ritka és kevésbé megbízható kapcsolatok vannak, az érintettek nem bíznak abban, hogy képesek változtatni a helyzetükön, így elmarad a párbeszéd. A projektek egyetlen fejlesztési cél megvalósítására létrejött „egyszerű” projektszervezetek maradtak (Packendorf 1995). Ráadásul a járás szereplői felülértékelik a vertikális kapcsolatokon nyugvó összekapcsoló társadalmi tőkét, ami a projektekben is látszik: azokban számos járason kívüli szereplő jelenik meg, és ezeknek a külső szereplőknek a tudása kiemelt szerepű a projektekben.

A felelőségek és feladatok egyenlő elosztása megerősítette a horizontális, egyenrangú kapcsolatokat, ahogy ez a Vasvári járásban történt: ebben a környezetben lehetőség van a folyamatos párbeszédre, a célok egyeztetésére és a közös cselekvésre, összefogásra, a megbízhatóság viszonylag magas foka mellett. A Lengyeltóti járásban a feladatmegosztás jellege ettől eltért, itt nem alakultak ki egyenlő felek közötti horizontális kapcsolatok, ritka volt a párbeszéd, nehezen alakult ki megegyezés a közös célokról, és nem jellemző az összefogás, ugyanakkor a megbízhatóság foka is alacsony.

Az ideiglenes tudásszervezetet létrehozó szereplők, mivel ez létezésük igazolója, arra töreksenek, hogy új pályázatokat készítsenek. A sokféle szereplő együttműködésének köszönhetően ezek a csoportok rugalmasan képesek alkalmazkodni a változó körülményekhez, ami pedig az egész kistérség előnyére válik. Az egyszeri célokat kitűző, egy személyben vezetett projekt kevésbé nyitott az újabb pályázatra (hiszen megvalósította a kitűzött célt), ami a kistérség egészének hátrányos lehet. A következőkben a fejlesztési teljesítmény és a társadalmi tőke mértéke közötti összefüggésre mutatok rá.

Az európai uniós források mindkét járásban fontos szerepet játszanak. Míg azonban a Vasvári járásban a piaci források is jelentősek, és a fejlesztési teljesítmény időben egyenletes, addig a Lengyeltóti járásban csak 2007 után erősödött a fejlesztési teljesítmény, ráadásul az egyenlőtlen időbeli eloszlás kiegészült azzal, hogy a források koncentráltan érkeztek a kistérségbe. Itt pontszerű fejlesztések valósultak meg. Az infrastrukturális fejlesztések a Vasvári járásban jelentősebbek, az agrárfejlesztés, illetve a gazdaságfejlesztési programok mindkét járásban fontosak voltak. A Vasvári járásban azonban több szereplőt értek el a fejlesztési programok, köszönhetően annak, hogy a járásban működött LEADER-program 2007 előtt is, és jelentős foglalkoztatási és szociális programokat szerveztek helyben.

A Vasvári járásban a fejlesztések a helyi szereplők helyi és menedzseri tudására épülnek, itt a párbeszédnek több informális és formális terepe is van. Az ideiglenes tudásszervezetként leírható fejlesztési intézmények maguk is generálják az újabb projekteket, a szereplőket stratégiai

tervezés jellemzi. Ugyanez csak ritkán figyelhető meg a Lengyeltóti járás esetében (Megyesi, 2015).

A két járásban különböző fejlesztési paradigma valósult meg (Megyesi, 2014): a Lengyeltóti kistérség fejlesztései a klasszikus paradigma, a Vasvári kistérség fejlesztései az integrált vidékfejlesztési paradigma (Ploeg és Renting, 2000; Ploeg et al., 2000) segítségével írhatók le. A különbség annak ellenére alakult így, hogy a két kistérség fejlesztéspolitikai környezete nagymértékben hasonló. Az esettanulmányokban a járási szintet vizsgáltuk: a két kistérség fejlesztési rendszerének szinte mindegyik eleme különbözik: a legfontosabb érintettek, a fejlesztések során felhasznált tudásformák, a tipikus fejlesztések, a projektek helyi beágyazottsága eltérő a két járásban. Az azonban, hogy a két járásban két különböző fejlesztési paradigma szerint szerveződött a fejlesztéspolitika, nem a helyi szereplők tudatos döntésének eredménye, hanem a helyben jellemző társadalmi folyamatokból következik.

A fentiekből megállapítható, hogy a fejlesztéspolitika csak korlátozottan ad választ a vidéki térségek gondjaira. Ennek a legfőbb oka, hogy a rendszer eleve alkalmatlan hatékony fejlesztésre, hiszen a különböző fejlesztési források volumene nem összemérhető a piaci források volumenével, amint ezt feljebb bemutattuk, ráadásul a fejlesztési források hatékony használatát befolyásolják a helyi hatalmi viszonyok és a központi kormányzás intervenciója.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban korábbi kutatási eredményekre és korábban keletkezett empirikus anyagok másodelemzésére támaszkodva bemutattuk, hogyan alakultak át a rendszerváltozás óta a magyar vidéki társadalom erőforrásai. Amellett érvelünk, hogy a magyar vidék mai állapotát a demográfiai folyamatok alakulásának, a mezőgazdaság változásainak és a fejlesztéspolitika hatásainak metszéspontjában lehet megragadni. A demográfiai folyamatok egy metszetét vizsgáltuk csak, a városi és vidéki népesség arányát, ez még napjainkban is folyamatosan változik, amint ezt számos kutatás is bemutatja (Csurgó, 2013; Györgyovichné Koltay, 2018; Timár és Velkey, 2016; Váradi, 1999). Ezzel szemben a földhasználat és mezőgazdaság átalakulását vizsgálva azt látjuk, hogy a rendszerváltozást követő visszaesést és szétesést követően az európai uniós csatlakozás időszakára új, stabilnak tűnő struktúra alakult ki. A fejlesztéspolitika ennél változóknak bizonyult, de itt is látható, hogy kialakult egy rendszer, amely alapvetően a fennálló hatalmi struktúrák túlélésének, így a nagyüzemi gazdálkodásnak kedvez.

A demográfiai folyamatokat elemezve amellett érveltünk, hogy a lassan négy évtizede tartó népességfogyás következményeként leginkább a kistelepülések, a községek lakosság száma csökkent. A vidék, ahogy korábban is, most is kibocsátó közeg: a községekből továbbra is folyamatosan az elvándorlás, de a megyei jogú városok és a főváros népessége is csak csekély mértékben emelkedik. Valódi népességnövekedés csak a kicsi és közepes városok kategóriájában figyelhető meg.

Amint láthattuk, a fejlesztéspolitika hatékonyságát sok tényező befolyásolja, így a (belső) migrációra gyakorolt hatása is korlátozott, amint ezt Horzsa Gergely (2018) is bemutatta. A mezőgazdaság és vidékfejlesztésre szánt erőforrásokat a fejlesztési tervek már régóta a nagyüzemi mezőgazdaság erősítésére szánták (Megyesi, 2007b). Az a mezőgazdasági üzemszerkezet,

amely mára Magyarországon kialakult (Kovács 2016), nem kedvez a kistelepüléseken rekedt tömegeknek (Csoba, 2010; Czibere, 2014). Helyben nincs szabadon elérhető, művelhető föld, és nincsenek szabad fejlesztési források, így a szabad munkaerő a vidéki városokban, valamint feltehetően külföldön keres munkát (Váradi et al., 2017).

Az üzemméretet elérő mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságok száma évtizedek óta csökken, jelenleg mintegy 360 ezer gazdaságot tartunk számon. A kisüzemi, saját célra termelő gazdaságok száma és aránya szintén csökken, ezeknek a jellege átalakul: egyre kevesebbet termelnek, és egyre ritkábban foglalkoznak állati termékek előállításával, amennyiben mégis előfordul állattartás, az időszakos baromfitartást jelent.

Adataink alapján a mezőgazdasághoz való kötődés (az agrárérintettség) is csökkent, leginkább az erősen agrárérintettek aránya, valamint azoké, akik rendelkeznek több mint egy hektár földdel. Ezzel párhuzamosan növekedett azoknak az aránya, akik semmiféle mezőgazdasági tevékenységgel nem foglalkoznak.

Hogy mindez hogyan alakította a magyar társadalom vidékkel kapcsolatos attitűdjeit, a magyar társadalom vidékképét, azt újabb kutatások deríthetik fel, hiszen ilyen jellegű vizsgálat több mint tíz éve nem készült.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

- Balogh P. (2009). Kontraproduktivitás a fejlesztéspolitikában? A kiemelt projektek empirikus vizsgálata. *Szociológiai Szemle*. 79–102.
- Bálint L., Gödri I. (2015). Belföldi vándorlás. *Demográfiai Portré* 0. 171–187.
- Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet. A leszakadó térségekbe irányuló fejlesztési források összevetése a magánszektor beruházásaival. Kutatási jelentés, Kézirat. 107, 2013.
- Buller, H. (2000). Re-Creating Rural Territories: Leader in France. *Sociol. Rural.* 40. 190–199. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00141>
- Burgerné Gimes A. (1996). A magyarországi földpiac. *Statisztikai Szemle*. 74, 411–420.
- Cloke, P. (1997). Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'the Cultural Turn.' *J. Rural Stud.* 13, 367–375. [https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(97\)00053-3](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(97)00053-3)
- Csibe A. (2005). *Reménykeltők, politikai vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990–2002 között*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Csibe A., Németh N. (2007). Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, MTA Közgazdaságtudományi Intézet. 1–69.
- Csoba J. (2010). „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*. 20. 26–50.
- Csurgó B. (2014). A vidék nosztalgiája: kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu* 4, 1–20. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2014.2.1>
- Csurgó B. (2013). *Vidéken lakni és vidéken élni: A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására*. Budapest, Argumentum: MTA TTK Szociológiai Intézet.

12. Csurgó B. (2007). Képek és képzetek a mai magyar vidékről, in: Kovách, I. (ed.), *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználata hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan–MTA PTI. 45–67.
13. Csurgó B., Kovách, I. (2013). Networking LEADER and Local Oligarchies. *ACTA Univ. Lodz, FOLIA Sociol.* 44. 73–88.
14. Czibere I. (2014). *Women in Deep Poverty*. Saarbrücken, ed. Lambert Academic Publishing.
15. Dövényi Z. (2009). A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák. *Statisztikai Szemle.* 87. 748–762.
16. Dreier, V. (1994). Kommunalpolitik in Europa – Einheit durch Vielheit?, in: Wehling, Hans Georg (eds), *Kommunalpolitik in Europa*. Stuttgart, Kohlhammer. 258–264.
17. Gazdaság szerkezeti Összeírás (2013). (Végleges adatok), 2013. 5.
18. Gerse J., Szilágyi D. (2015). *Magyarország településhálózata 2. Városok–falvak*. Budapest, KSH.
19. Gyorgyovichné Koltay E. (2018). Társadalmi tőke a lakóparkok közösségeiben. *socio.hu* 42–61. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.3.42>
20. Harcsa I., Kovách, I. (1996). Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. *Társadalmi Riport* 4. 104–134.
21. Horzsa G. (2018). A fejlesztési környezet szerepe a belső vándorlás alakulásában. *socio.hu* 25–41. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.3.25>
22. Keating, M. (1998). *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
23. Kelemen E., Kovách I. (2007). A magyar felnőtt lakosság agrárérzékenysége, in: *Vidékiek és városiak*. Budapest, L'Harmattan–MTA–PTI. 13–27.
24. Kelemen E., Megyesi B. (2007). The Role of Collective Farmers Marketing Initiatives. *Eastern European Countries.* 13. 97–111.
25. Kengyel Á. (2008). *Kohézió és finanszírozás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
26. Kovách I. (2012). *A vidék az ezredfordulón*. Budapest, Argumentum Kiadó.
27. Kovách I. (2016). *Földek és emberek*. Budapest, Argumentum Kiadó.
28. Kovách I., Kristóf L. (2009). The Role of Intermediate Actors in Transmitting Rural Goods and Services in Rural Areas under Urban Pressure. *J. Environ. Policy Plan.* 11. 45–60. <https://doi.org/10.1080/15239080902775025>
29. Kovách I., Kučerová, E. (2006). The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociol. Rural.* 46, 3–21. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00403.x>
30. Kovács K. (2007). “Structures of Agricultural Land Use in Central Europe” in M. Heinonen, J. Nikula, I. Kopoteva, L. Granberg (szerk), *Reflecting Transformation in Post-socialist Rural Areas*. Newcastle, Cambridge Scholars Publishing. 87–115.
31. Kovács K. (2016). *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest, Argumentum Kiadó.
32. KSH (2012). *Magyarország közigazgatási helynévkönyve*, 2012. január 1. 228.
33. Ladányi J., I. Szelényi (2004). *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág.

34. Larsson, T., Nomden, K., Petteville, F. (1999). *The Intermediate Level of Government in European States: Complexity Versus Democracy?*, *Local & Regional Politics*. Maastricht, EIPA Books.
35. Loránd B. (2009). A fejlesztéspolitika sikerességét elősegítő tényezők és a kohéziós országok tapasztalatai Magyarország számára. *Tér és Társadalom*. 23. 213–224.
36. Lukovics M., Loránd B. (2010). A versenyképesség és pályázati forrásallokáció kistérségi szinten. *Tér és Társadalom*. 24. 81–102.
37. Magyarország közigazgatási helynévkönyve (2012). január 1. Budapest, KSH.
38. Marsden, T. (2006a). The Road towards Sustainable Rural Development: Issues of Theory, Policy and Practice in a European context., in: Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. H. (Eds.) *Handbook of Rural Studies*. London, SAGE Publications. pp. 201–212.
39. Marsden, T. (2006b). The road towards sustainable rural development: issues of theory, policy and practice in a European Context, in: Cloke, P., Marsden, T., Mooney, P. (eds.), *Handbook of Rural Studies*. SAGE. 201–212.
40. Megyesi B. (2015). A társadalmi tőke negatív hatásai. *Századvég* 20. 103–122.
41. Megyesi B. (2014). Fejlesztéspolitika helyben: a társadalmi tőke és a fejlesztéspolitika összefüggései a vasvári és a lengyeltóti kistérségben készült esettanulmányok alapján: [doktori tézisek]. *socio.hu* 4. 100–109.
42. Megyesi B. (2012). Institutions and Networks in Rural Development: Two Case Studies from Hungary, in: Stefan Sjöblom, Kjell Andersson, Terry Marsden, Sarah Skerratt (eds.) *Sustainability and Short-Term Policies: Improving Governance in Spatial Policy Interventions*. Surrey, Ashgate. 217–244.
43. Megyesi B. (2007a). A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei, in: Kovách I. (ed.), *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan–MTA PTI. 27–45.
44. Megyesi B. (2007b). Találkozik-e a fejlesztéspolitika és a magyar lakosság vidékpercepciója? In: Boda Zsolt–Kovács Imre–Szoboszlai György (szerk.): *Hatalom, közbeszéd, fejlesztéspolitika. Elemzések politikai jelenségekről*. Budapest, MTA PTI. 82–99.
45. Murdoch, J. (2006). Networking Rurality: Eemergent Complexity in the Countryside, in: Paul Cloke, Terry Marsden and Patrick H. Mooney (eds.) *Handbook of Rural Studies*. London, Sage Publications, New Delhi, Thousands Oaks. 171–185.
46. Nemes G. (2000). A vidékfejlesztés szereplői Magyarországon (Actors of Rural-Development in Hungary). In: *Discussion Papers of the Institute for Economics of the Hungarian Academy of Sciences*. 63.
47. Németh N. (2009). Fejlődési tengelyek az új hazai térszerkezetben. Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban. *Regionális Tudományi Tanulmányok*. Budapest, ELTE Regionális Tudományi Tanszék.
48. Pálné Kovács I. (2008). *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus.
49. Ploeg, J. D., Renting, H. (2000). Impact and Potential: A Comparative Review of European Rural Development Practices. *Sociol. Rural.* 40. 529–543. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00165>
50. Ploeg, J. D. van der, Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., De Roest, K., Sevilla-Guzmán, E., Ventura, F. (2000). Rural Development: From Practices

- and Policies towards Theory. *Sociol. Rural.* 40. 391–408. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00156>
51. Sjöblom, P. S., Godenhjelm, S. (2009). Project Proliferation and Governance—Implications for Environmental Management. *J. Environ. Policy Plan.* 11, 169–185. <https://doi.org/10.1080/15239080903033762>
52. Sjöblom, S. (2006). Towards a Projectified Public Sector – Project Proliferation as a Phenomenon, in: Sjöblom, S.–Andersson, K.–Ecklund, E.–Godenhjelm, S. (eds.) *Project Proliferation and Governance*. Helsinki, Helsinki University Press. 9–33.
53. Szép, K., Burgerné Gimes, A. (2006). *Az egyéni (családi) mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete*. Budapest, Agroinform Kiadó.
54. Timár J., Velkey G. (2016). The Relevance of the Political Economic Approach: The Interpretations of the Rural in the Migration Decision of Young Women and Men in an Economically Backward Region. *J. Rural Stud.* 43, 311–322. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.11.012>
55. Tisenkopfs, T., Kovách I., Lošťák, M., Šūmane, S. (2011). Rebuilding and Failing Collectivity: Specific Challenges for Collective Farmers Marketing Initiatives in Post-Socialist Countries. *Int. J. Sociol. Agric. Food* 18. 70–88.
56. Váradi, M. M. (1999). Hová megyünk lakni? Szuburbanizációs minták és konfliktusok a budapesti agglomeráció budai oldalán. Esettanulmány, in: Barta G., Beluszky P. (eds.), *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatási Alapítvány.
57. Váradi M. M., Durst J., Fehér K., Németh K., Virág T. (2017). Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu* 25–46. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.3.25>
58. Virág T. (2010). *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
59. Voszka É. (2006). Uniós támogatások: A redistribúció új szakasza? *Külgazdaság* 50. 8–30.